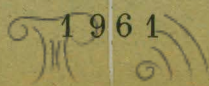


Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ

ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΗΓΕΣ
ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΜΟΡΦΗ
ΤΟΥ ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΥ



ΑΘΗΝΑ

1961

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΔΗΕΟΥΡΙΟΥ

Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ

ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΗΓΕΣ
ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΜΟΡΦΗ
ΤΟΥ ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΥ

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΘΟΥΡΙΟΥ
ΣΥΛΛΟΓΗ Π. ΠΑΤΡΙΚΙΟΥ

A1.52.Φ13.0030

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΘΟΥΡΙΟΥ

ΑΘΗΝΑ

1961

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Δύο είναι οι κύριοι δρόμοι μέσα από τους οποίους μπορεί κανείς να φθάσει στις πηγές των συγγραφέων, προκειμένου να μην περιορισθεί σε μία στείρα απαρίθμηση, αλλά να διακρίνει μέσ' απ' αυτές μία πνευματική προσωπικότητα. Εισαγωγικά θα περιγράψω και τους δύο, αγκαλά και στην συνέχεια της μικρής αυτής εργασίας θα χρησιμοποιήσω τον ένα μόνο, τον ευκολώτερο κατά πολύ, μά και πολύ λιγότερο αποτελεσματικό. "Ας πούμε πάντως ότι ο δρόμος αυτός είναι βοηθητικός αναφορικά με τον άλλο, και ότι, κατά τούτο, δεν είναι όπωσδήποτε άνωφελος.

Ο πιο σημαντικός θυμίζει περίπου ό,τι θα ονόμαζαν στα μαθηματικά διαδοχικές προσεγγίσεις. Η άφετηρία είναι μία αυθαίρετη υπόθεση· αυθαίρετη, αλλά όχι άδικαιολόγητη: γνωρίζοντας τον συγγραφέα, γνωρίζοντας την εποχή του, γνωρίζοντας την ιδιοσυγκρασία του, γνωρίζοντας τις θεωρίες του, λογαριάζουμε ποιά έργα είναι ενδεχόμενο να απέτελεσαν την βάση των αναγνώσεών του ή των συνομιλιών του· και, διαδοχικά, αφαιρώντας όσους συγγραφείς για τον ένα ή τον άλλον λόγο δεν διασταυρώνονται με τον δικό μας, προσθέτοντας εκείνους τους οποίους συναντούμε στις σταδιακές επεξεργασίες μας, μπορούμε, όταν μάς βοηθούν ή τύχη και οι ειδικοί όροι του θέματός μας, να φθάσουμε σε απόλυτη βεβαιότητα, στηριγμένη πια σε ακλόνητα τεκμήρια (καθώς φράσεις, εκφράσεις, έννοιες δανεισμένες, και ό,τι άλλο αποτελεί στην προκειμένη περίπτωση στοιχείο πειστικό), τα οποία ενδεχόμενο να μάς οδηγήσουν και σε εξωτερικές ενδείξεις.

Φανερές είναι οι δυσχέρειες τις οποίες παρουσιάζει ένα τέτοιο έγχειρμα: μόνο μία βαθιά διαπότιση από άκerio το συγγραφικό έργο που είναι το αντικείμενο της μελέτης μας, και αντίστοιχη γνώση όλων των ρευμάτων και όλων των εκδηλώσεων όσες ζούσαν στα χρόνια του, μπορεί να εξασφαλίσει αξιόλογα συμπεράσματα σε μία έρευνα του τύπου αυτού. Αργόρυσμη διεύθυνση, που απαιτεί μακρό χρόνο τόσο για την προπαρασκευή της όσο και για την εκτέλεσή της, αλλά της οποίας το αποτέλεσμα όταν είναι επιτυχόμενο δεν μπορεί να κρίνεται ποτέ άλλο: μάς δίνει μία οργανική αναπαράσταση, καμωμένη από μέσα, άκერიου του κόσμου που

έζησε και έστερέωσε τον συγγραφέα στην πνευματική του συγκρότηση.

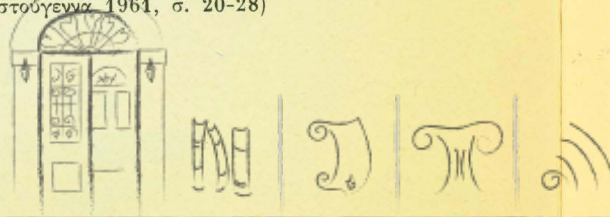
Εμείς, ωστόσο, είπαμε ότι θα πάρουμε έναν άλλο δρόμο· είναι πιο εύκολος, και πιο εξωτερικός, μηχανικός: στην περίπτωση αυτήν, δεν ξεκινούμε πια από μία γενική θεώρηση που μπορεί να μάς οδηγήσει ως τις έσχατες λεπτομέρειες, αλλά αντίθετα ξεκινούμε από έντελώς συγκεκριμένες λεπτομέρειες, εκείνες τις οποίες μάς παρέχουν τα ίδια τα συγγράμματα όσα εξετάζουμε. Θα αρχίσουμε από τις μνείες ονομάτων συγγραφέων, από τα παραθέματα, τα διάφορα, δηλαδή, ξένα κείμενα τα οποία ο συγγραφέας παραθέτει ή παρεμβάλλει μέσα στο δικό του, και θα διαμορφώσουμε έτσι, τεχνητά, έναν κόσμο, τον κόσμο μέσα στον οποίο εκινήθηκε και έδρασε ή συγγραφική ιδιοσυγκρασία του.

Τα πλεονεκτήματα μιας τέτοιας μεθόδου είναι φανερά από την άποψη της ασφαλείας και της γοργής εξαγωγής αποτελεσμάτων: οι οδηγοί μας είναι σίγουροι και αυτόδηλοι. Θα προσθέσω άλλωστε και κάτι άλλο, που υπαινίχθηκα πριν: ότι προκειμένου να εξασφαλίσουμε μίαν άφετηρία για την άλλη μέθοδο, την έσωτερική, ως την πούμε, το καλύτερο που μπορούμε να κάνουμε, είναι να αρχίσουμε από αυτόν τον άπογραφικό τρόπο. Έτσι, και αν ακόμη δεν τον θεωρήσουμε αυτόνομο και αυτόδύναμο για την μελέτη και την ανίχνευση των πηγών από τις οποίες άντλούν οι συγγραφείς, όφείλουμε να τον δεχόμαστε για καλό εισαγωγικό όργανο, ώστε αφού τον χρησιμοποιήσουμε, να περάσουμε στην άλλη, την έσωτερική μέθοδο. "Ας υποθέσουμε, λοιπόν, ότι βρισκόμαστε στην τελευταία αυτήν περίπτωση, και ως άρκεσθούμε στα συμπεράσματα τα οποία μπορεί να μάς δώσει, πιο εύκολος, ο εξωτερικός δρόμος.

Αφού όμως πρόκειται αυτόν να ακολουθήσουμε, νομίζω απαραίτητο να επισημάνω τις αδυναμίες του, για να ξέρουμε τι ακριβώς μπορούμε να περιμένουμε από τα συμπεράσματα στα οποία θα μάς οδηγήσει, και, ακόμη, πόση έμπιστοσύνη μπορούμε να έχουμε σ' αυτά. Όπως όταν μελετούμε ένα κείμενο για να εξαγάγουμε άκerio το νόημά του, οι κίνδυνοι αρχίζουν από την στιγμή που δεν ξέρουμε ότι δεν εκαταλάβαμε, παρόμοια και στην χρήση οποιασδήποτε

Αναθεωρημένο ανάτυπο

από την «ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ» (Χριστούγεννα 1961, σ. 20-28)



τίζει. Τό ξένο όνομα, μέσα στο όποιο συγγραφικό έργο, αποτελεί παρουσία πολύτιμη, τής οποίας τό νόημα πρέπει να έλέγχουμε με προσοχή.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Με μία τέτοια μεθοδολογική σερμαγιά πλησιάζουμε στο έργο του Λασκαράτου. 'Η μελέτη μας δεν θα στηριχθεί μόνο στα θεωρητικά αυτά δεδομένα, αλλά θα στηριχθεί ιδίως σ' αυτά³. Ποιους συγγραφείς έσχετίσθηκε ή έτίμησε ο Λασκαράτος; ποιά έργα τους, ποιους στοχασμούς τους και γιατί; Πώς μάς τόν δείχνουν οι αναγνώσεις του και οι προτιμήσεις του; Με τί τρόπο οι διαπιστώσεις μας αυτές έρχονται να συμπληρωθούν ή να διορθώσουν την εικόνα του όπως μάς την έδωσε τό υπόλοιπο έργο του και ή κρίση τών συγχρόνων του; Αυτά είναι τά προβλήματα στών όποιων την επίλυση θα προσπαθήσει να συντελέσει τό σημείωμα τούτο.

Πρώτα πρώτα μία παρατήρηση προβάλλει άμέσως από την άπλη θεώρηση τών παραθεμάτων τού Λασκαράτου ή τών συγγραφέων ή τών συγγραμμάτων που μνημονεύει ή υπαινίσσεται φανερά. 'Ο περιορισμένος αριθμός τών ονομάτων πρέπει να προκαλέσει την προσοχή μας: ούτε έκατόν πενήντα, στους όποιους συμπεριέλαβα και όσους σατιρίζει, και όσους σχετίζεται προσωπικά, και τούς άρχαίους και τούς νέους και τούς ντόπιους και τούς ξένους, και όλους.

Όμως άς προχωρήσουμε στην κατάταξη και στην κατανομή τών συγγραφέων όλων αυτών. 'Ενα σταθερό υπόστρωμα, που μοιάζει να βγαίνει με άνεση, από μία πραγματική έξοικείωση, είναι τά κείμενα τής 'Αγίας Γραφής, και μάλιστα τής Παλαιάς Διαθήκης: ή Καινή επίσης τού είναι οικεία, και από εκείνην ιδιαίτερα τά έργα τού 'Αποστόλου Παύλου. Τών άρχαίων ονόματα άρκετά περνούν, χωρίς να μπορεί κανείς πάντοτε να βεβαιώσει αν προέρχονται από αυτογία: μερικές όρθογραφικές εκκλίσεις, όπως Αισχύνης ή Εύρυπιδης, μάς αφήνουν άρκετά σκεπτικούς⁴. 'Υποστηρίχθηκε ότι ο Λασκαράτος έγνώριζε τά άρχαία έλληνικά: έδιάβασε, βέβαια, τόν Όμηρο, και θα τόν ξαναδιάβασε, άσφαλώς: ο ίδιος βεβαιώνει ότι έδιδάχθηκε έναν χρόνο τά έλληνικά, και πως ό,τι έγνώριζε σχετικό τό έμαθε τότε⁵. Κι άς γράφει ότι έφθασε να διαβάσει Εύριπιδη, ή έλληνομάθειά του δεν μπορούσε να είναι μεγάλη.

Αισχύνης, Αίσωπος, 'Αριστοτέλης, Δημοσθένης, 'Επικούρος, Εύριπιδης, 'Ηρόδοτος, Θεόφραστος, 'Ισokράτης, Λογγίνος, Λυσίας, Όμηρος, Πλάτων, Πλούταρχος, άς πούμε και Φωκυλίδης, είναι τό σύνολο τών 'Ελλήνων όσων την σκέψη απομνημονεύει ο Λασκαράτος μέσα στα πενήντα τόσα χρόνια τής άθουνης συγγραφικής παραγωγής του. 'Από μία περίπτωση ως δύο φορές τό καθένα περνούν από τις σελίδες τού Λασκαράτου τά ονόματα αυτά. 'Αλλά και σε τέτοια κλίμακα, δεν ξέρουμε πόσους από τούς Έλληνες συγγραφείς έδιάβασε, είτε πόσο τούς έδιάβασε. Μερικές ένδείξεις μάς πείθουν ότι και στο κεφάλαιο τούτο οι κρίσεις μας πρέπει να είναι πολύ επιφύ-

λακτικές. 'Ό,τι είπα πριν για τόν Όμηρο, είμαι πρόθυμος να τό έπαναλάβω και άναφορικά με τόν Αίσωπο, στον όποιο τό πνεύμα του κεφαλονίτη σατιρικού θα έβρισκε, χωρίς άμφιβολία, ταιριαστή τροφή. 'Επίσης, προκειμένου να γράψει τούς Χαρακτήρες του, δηλαδή γύρω στα 1885, θα έδιάβασε, ή θα ξαναδιάβασε, τό αντίστοιχο έργο τού Θεοφράστου, καθώς φαίνεται να έδιάβασε, ή να ξαναδιάβασε, τόν Λογγίνο όταν άσχολήθηκε, επίσης άργά, με θέματα συγγραφικής τέχνης (πάλι γύρω, πριν και μετά, στο 1880). Τέλος είναι φανερό ότι είχε κάποια οικειότητα με τόν Πλούταρχο: τουλάχιστον δύο φορές, σε μακρά χρονική απόσταση άνάμεσά τους, βρίσκουμε την παρουσία του μέσα στο έργο τού Λασκαράτου. Αυτό είναι όλο, και μέσα στο όλο αυτό πρέπει να λογαριάζουμε δύο αναγνώσεις καθαρά επαγγελματικές, χρησιμοθηρικές, κι αν άκόμη δεχθούμε ότι στις άλλες περιπτώσεις υπάρχει άμεση έμπειρία.

Με τούς Λατίνους και με τούς δυτικούς μεταγενέστερους κλασικούς, δεν φαίνεται να έστάθηκε αίσθητά πυκνότερη ή σχέση. Ξεχωρίζω άμέσως μία μικρή ομάδα επαγγελματικών, χρησιμοθηρικών, όπως τις είπαμε, αναγνώσεων, εκείνων, συγκεκριμένα που αναφέρονται στην συγγραφική τέχνη. 'Ας σημειωθεί έδώ ότι για έναν άνθρωπο που δεν είχε τόν έθισμό, την τεχνική, τής επιστημονικής συγγραφής, αξιόλογη φανερώνεται ή θέληση τού Λασκαράτου όταν αποφασίζει να δώσει στο κοινό εργασίες με χαρακτήρα διδακτικό. Τά βοηθήματά του στην επίδοσή του αυτήν μοιάζει να είναι: Πρώτιστα ο Boileau: άλλωστε τόν γάλλο αίσθητικό φαίνεται να τόν κρατούσε πολύ κοντά του ο Λασκαράτος: τό όνομα τού Boileau είναι εκείνο που τό περισσότερο άπαντάει, μνείες, άναφορές ή παραθέματα, μέσα στο έργο τού κεφαλονίτη ήθολόγου: καμιά δεκαριά φορές, σε διάφορους χρόνους μέσα στην τριανταετία 1856-1886. Οι υπόλοιποι τής ομάδας είναι ο Blair, ο Κοϊντιλιανός, και, από τούς δικούς μας, ο Λογγίνος, τόν όποιο άνέφερα πριν. Όσο για άλλα ονόματα, μεταφέρω από Λατίνους: Αύγουστίνo, 'Αγιο 'Ιερώνυμο, Κάτωνα, Κικέρωνα, Σενέκα. 'Από Βρετανούς: Βύρων, Goldsmith, Hume, Sam. Johnson, Pope, William Robertson, Walter Scott. Γάλλοι: Bodin, Buffon, de Maistre, Condorcet. Fénelon, Huc, Lacépède, Laharpe, Massillon, Μολιέρoς, Montesquieu, Parny, Rousseau (καμιά δεκαριά φορές μέσα σε πενήντα χρόνια περίπου), Volney, Voltaire (κι εκείνος άρκετές φορές και σε μακρό διάστημα χρόνου). 'Ιταλοί: Ariosto Δάντης, άρκετές φορές, σε άρκετά χρόνια), Metastasio, Machiavelli, Monti, Parini, Tasso, Tassoni, Ercolano. 'Ας προσθέσω σε τούτους όλους τόν Cervantes, τόν Πλάτωνα Μόσχας, τόν Μελάγγριον, και, τέλος, τόν Φρεδερίκο τής Πρωσίας για τόν όποιο μίλει με πολλή εκτίμηση⁶.

'Εντιμη πινακοθήκη για να συνεχίσουμε την μεταφορά την όποια χρησιμοποιεί ο Παλαμάς. Δεν είμαστε άρκετά άβδηρίτες για να συμπεράνουμε από τόν πίνακα τών ονομάτων αυτών ποιές ήταν οι αναγνώσεις τού Λασκαράτου:

παρά πολλές, χωρίς άμφιβολία, θα άνήκουν στην πρώτη κατηγορία, τού έσωτερικού έμπλουτισμού, και συνεπώς δεν έχουν λόγο να άφησαν χνάρια μέσα σε μνείες, παραπομπές ή παραθέματα. 'Εξάλλου, κάτι που έγκαταλείπουμε συνειδητά έξω από τό μελέτημά μας τούτο, άναφέρεται στην ποιότητα μέ την όποία γίνεται από τόν ένα ή από τόν άλλον ή άνάγνωση: δεν πρόκειται μόνο για τό τί έδιάβασε ο καθένας, αλλά και για τό πως έδιάβασε, για τό τί συνεκράτησε, τί άφομοίωσε από τά άναγνωσμάτά του. Τέλος, άς παρατηρηθεί ότι οι συγγραφικές εκδηλώσεις τού Λασκαράτου είναι τέτοιες ώστε πολύ συχνά να μπορεί να προχωρήσει στο έργο του χωρίς να προστρέξει στα δεκανίκια τού ξένου στοχασμού, τών ξένων γνώμων. Αυτοί οι τρεις βασικοί λόγοι θα μάς άναχαιτίσουν σε κάθε τυχόν διάθεση να ζυγιάσουμε την λογισμένη τού Λασκαράτου στο μέτρο ενός άλφαβητικού εύρετηρίου.

Όστόσο, άμα προχωρήσουμε πιο πέρα στην άνάλυση τών ονομάτων όσα έμελετήσαμε ως τώρα, αυτή ή έντύπωση μιås κάποιας φτώχιας τών πνευματικών συναλλαγών τού Λασκαράτου με τούς Πατέρες, γίνεται περισσότερο αίσθητή. Μερικά έξωτερικά τεκμήρια, χωρίς να είναι όλότελα πιστικά, μάς οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι αναγνώσεις του θα μπορούσαν και να είναι λιγότερες από ό,τι φαίνεται. Τά έξωτερικά αυτά τεκμήρια, που τά υπαινίχθηκα και πιο έπάνω, προέρχονται ιδίως, όχι άποκλειστικά, από τόν τρόπο με τόν όποιο γράφονται τά ονόματα τών συγγραφέων, οι τίτλοι τών έργων τους, μέσα στα κείμενα τού Λασκαράτου. Όταν διαβάζουμε τόν De Maistre γραμμένο Dumestre κάτω από ένα παράθεμα⁷, μπορούμε να υποπτευόμαστε ότι πρόκειται για διαφορετική γραφή, λάθος άπροσεξίας ή τυπογραφικό, ή για λειψή έξοικείωση με τόν συγγραφέα, και ότι εκείνος που τό έγραψε έτσι είχε κοντά του τις Soirées de Saint Petersburg. Όταν διαβάζουμε παραπομπή «Buffon, Storia Naturale», υπάρχουν δύο υποθέσεις: ή ότι έχρησιμοποιήθηκε Ιταλική μετάφραση τού έργου, ή ότι έχρησιμοποιήθηκε καμιά Ιταλική συλλογή γνωμικών. Την ίδια έντύπωση μάς δίνει ή παραπομπή «Melancton. Γερμανός Θεολόγος». Τό «Rousseau Pensées»⁸ σηκώνει κάθε άμφιβολία για την χρησιμοποίηση συλλογής στοχασμών, αφού τέτοιο έργο τού Rousseau δεν υπάρχει: τό ίδιο συμπεραίνει κανείς με βεβαιότητα όταν βλέπει σε ένα φύλλο τού Λύχνου να παρουσιάζονται μαζί άφορισμοί από τόν Rousseau, τόν Κοϊντιλιανό, τόν F. Bodin και τόν Κικέρωνα, όλοι γαλλικά⁹.

Πιστικά όλότελα δεν είναι τά τεκμήρια τούτα, καθώς είπαμε. Έναν λόγο τόν υπέδλωσα τώρα: ή έκδοσις ενός φύλλου σαν τόν Λύχνo απαιτούσε τότε, καθώς είταν και τής μόδας οι στοχασμοί στα περιοδικά, πλούσια παράθεση τέτοιων αποσπασματικών σκέψεων, οι όποιες πολλές φορές έχρησιμούνταν για να γεμίσουν τό κεχηνός μιås σελίδας ή μιås στήλης ή ενός φύλλου. 'Ακατανόητη θα είταν ή προσπάθεια για την έκδοσις ενός περιοδικού χωρίς να είναι περισσότερα βοηθητικά

«Books of Quotations». 'Η χρησιμοποίηση όμως τέτοιων βοηθημάτων δεν μπορεί καθόλου να σημαίνει ότι εκείνος που τά συμβουλεύεται άγνοεί τούς συγγραφείς τών όποιών τά ονόματα παραθέτει. Θα έλεγα, μάλιστα, και κάτι περισσότερο: ότι κανείς έπόμενο είναι να ξεχωρίσει μέσα σε ένα τέτοιο Book of Quotations τις σκέψεις εκείνων άκριβώς τών συγγραφέων τούς όποιους έχει εκτιμήσει από άμεση έπαφή με τό έργο τους ή με τόν στοχασμό τους. Στην περίπτωση τού Rousseau είναι φανερό και ότι ο Λασκαράτος τόν είχε διαβάσει, άσφαλώς τόν Αιμίλιο και πιθανότατα τις 'Εξομολογήσεις, και ότι παραθέτει από βοηθητικές συλλογές γνώμες τού φιλοσόφου τής Γενεύης¹⁰. Je prends mon bien où je le trouve, γράφει κάπου για τόν εαυτό του¹¹.

Μπορούμε, λοιπόν, με κάποιες επιφυλάξεις, να θεωρήσουμε ότι τά κλασικά άναγνώσματα τού Λασκαράτου δεν είταν πολλά, και να βεβαιώσουμε χωρίς επιφυλάξεις ότι συχνά οι μνείες κλασικών συγγραφέων γίνονται για να στολίσουν τις σελίδες τού «Λύχνου», χωρίς οργανική σχέση με τά κείμενα τού Λασκαράτου. Είχε φανερή οικειότητα με την Γραφή, με τόν Βολταίρο, με τόν Rousseau, έντυπωσιάσθηκε από την προσωπικότητα τού Φρεδερίκου τού Β', έμεινθηκε τόν Tassoni στο ποιήμα του Τό Αηλούρι εις τά 1836, καθώς ο ίδιος τό βεβαιώνει¹², παρώδησε τόν Όμηρο¹³. 'Αλλά όλα αυτά μάς φαίνονται όλίγα όταν ο λόγος είναι για έναν επτανήσιο λογοτέχνη, δηλαδή για έναν εκπρόσωπο τής πιο βαθιά λόγια λογοτεχνικής κοινωνίας τών μεταγενεστέρων έλληνικών χρόνων. Ξέρουμε ότι έσχετίσθηκε έναν άνθρωπο σαν τόν Σολωμό: διαβάζουμε στην αυτοβιογραφία του τά ακόλουθα για την ζωή του τό 1856 στο Λονδίνο: «Την χρονιά όπου έζησα σ' αυτήν την άπέραντη πρωτεύουσα, την έπέρασα όλη στην Βιβλιοθήκη τού Βρετανικού Μουσείου, διαβάζοντας άδιάκοπα, και σχεδόν χωρίς να διάλεγα, κάθε τι που έπεφτε στα χέρια μου». Θυμίζω τά λόγια τού Καταρτζή και τά σχόλιά μου. 'Εδώ πιο πρόκειται για άνθρωπο τών σαρανταπέντε χρόνων¹⁴. Δεν λέω ότι είναι ο καλύτερος τρόπος αυτός για να άφομοίώσει κανείς τόν ξένο στοχασμό, σ' αυτήν την ηλικία, αλλά πάντως θα έπρεπε να βρούμε μέσα στο έργο τού Λασκαράτου κάποιες μνήμες από τις αναγνώσεις του αυτές. Τέλος, πως έζούσε αυτός ο άνθρωπος; με περιορισμένα, χωρίς άλλο, μέσα, αλλά πάντως υπό όρους που θα τού άφηναν πολύν καιρό για να διαβάσει. Τι έδιάβαζε, όταν, έστω, είχε ξαναδιαβάσει την 'Αγία Γραφή, τόν Όμηρο, τόν Δάντη ή τόν Rousseau; Μία άπάντηση στην άπορία αυτήν θα μάς επιτρέψει να πλησιάσουμε κι άλλο προς την προσωπικότητά του.

Σε τούτο, δουλεύοντας πάλι με τόν ίδιο τρόπο, θα μάς βοηθήσει να προχωρήσουμε μία άλλη κατηγορία από παραθέματα, μνείες ή παραπομπές, που φαίνονται πολύ πιο σημαντικές από την πρώτη ομάδα. Με βήμα άβέβαιο μέσα στα έργα αυτού τού κρυπτοπολυγράφου, παρακολουθούμε ένα πλήθος συγγραφείς, άλλους γνωστούς, πολ-

λους αγνώστους, αλλά τών όποιων τὰ κύρια χαρακτηριστικά φαίνονται νὰ εἶναι δύο: πρόκειται γιὰ λογίους πού χρονολογικά προσεγγίζουν πρὸς τὸν Λασκαράτο, καὶ πρόκειται ὄχι τόσο γιὰ λογοτέχνες ὅσο γιὰ δημοσιολόγους ἢ κοινωνικούς συγγραφείς. Ἄλλωστε, αὐτὸς ὁ δέκατος ἑνατος αἰώνας, ὡς περίπου στὰ μισὰ του, αὐτὴ ἡ πενηνταετία τῆς ὁποίας τὴν ἀνέλιξη, πολιτική, κοινωνική, πνευματική, λογοτεχνική, παρακολούθησε μεγαλύνοντας ὁ Λασκαράτος, χαρακτηρίζεται ἀκριβῶς ἀπὸ έντουη πολιτική καὶ κοινωνική ἀπασχόληση τῆς λογιοσύνης. Ἀκόμη καὶ λογοτέχνες, πού θὰ μπορούσαμε, ἐπηρεασμένοι ἀπὸ ἄλλες ἐκδηλώσεις τους, νὰ τοὺς περιμένουμε δότ'ελα ξένους πρὸς τὴν πολιτική πράξη, ἑνας Hugo, ἑνας Λαμαρτίνος, βυθίζονται βαθιά μέσα τῆς· καί, ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴν, τουλάχιστον ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν καθαρὰ λογοτεχνική πλευρά τους, φαίνεται νὰ κινοῦν τὴν προσοχὴ τοῦ Λασκαράτου. Καὶ γύρω τους, οἱ Guizot, οἱ Thiers, οἱ Michelet, οἱ Lamennais, ζοῦνε στὸ ὅριο ἀνάμεσα στὸν κόσμον τῶν ἰδεῶν καὶ στὴν δράση.

Παρόμοια, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν αἰσθητική μας κρίση, παρουσιάζεται καὶ τῶν ἑλλήνων ρομαντικῶν ἢ τοποθέτηση: ἡ λογοτεχνία, ὁ στοχασμός, στενὰ δεμένον μετὰ τὴν πολιτική πράξη, ἡ ποίηση ἀδελφωμένη μετὰ τὴν πολιτική. Ἄς θυμηθοῦμε τοὺς Φαναριώτες λογίους πῶς ὁρμῶν στὴν πολιτική, καὶ τοὺς λογοτέχνες πῶς βαθιὰ ἐπηρεάζουν τὴν πολιτική μας ζωὴ. Οἱ Σούτσοι, οἱ Παράσχοι, ὁ Ὁρφανίδης, ὁ Σοφοκλῆς Καρύδης, καὶ πολλοὶ ἄλλοι βρίσκονται σὲ μιὰ θέση ἐνδιάμεση μεταξὺ τῆς λογοτεχνίας καὶ τῆς δημοσιογραφίας: ὁ ὅρος δημοσιολόγος τὸν ὁποῖο χρησιμοποιοῦ σὲ προηγούμενη παράγραφο εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνον πού μᾶς χρειάζεται καὶ ἐδῶ. Τὰ ἠθικά ζητήματα, τὰ θέματα τῆς ἀγωγῆς, τὰ πολιτικά, εἶναι ὅσα τοὺς ἀπασχολοῦν· ἡ θρησκευτική ἀνησυχία βρίσκεται στὸ πρῶτον πλάνον τῶν ἐνδιαφερόντων τους. Καὶ πῶς πίσω, πῶς μακριὰ, ξεχνῶνται μία βοή καθαρὰ θρησκευτικῶν ἀναζητήσεων, μετὰ ἀμνηστία ἐφαρμογῇ ἐπάνω στὴν καθημερινὴ ζωὴ. Οἱ ἀκρότητες ἐνὸς Παπουλάκου, ἐνὸς Φλαμιάντου, οἱ ὁραματισμοὶ ἐνὸς Καίρη, ἐνὸς Μακράκη, ἐξηγοῦνται καλύτερα ὅταν σὲ κάποια γωνία τῆς νεοελληνικῆς εἰκόνας σχεδιάσουμε τὰ δυτικά φαινόμενα τῆς ἐποχῆς, Rosinisme, Sain-Simonisme, Fourierisme. Κι ἐδῶ, βέβαια, ὁ κανὼνας τῶν πολλαπλῶν αἰτίων δὲν πρέπει νὰ μᾶς φύγει ἀπὸ τὸν νοῦ, καθὼς ὅμως δὲν πρέπει νὰ φύγει ἀπὸ τὸν νοῦ μας ἡ σύμπτωση ὅλων αὐτῶν τῶν φαινομένων. Ἄς μὴν ξεχνῶμε ὅτι ὁ Λασκαράτος ἐκαταδικάσθηκε ὀλίγα χρόνια μετὰ τὴν καταδίκη τοῦ Καίρη καὶ ὀλίγα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν καταδίκη τοῦ Ροῖδη.

Ἀνέφερα πρὶν τέσσερις σημαντικούς γάλλους πεζογράφους, μαζί μετὰ τὸν Hugo καὶ μετὰ τὸν Lamartine. Αὐτοὶ ὅλοι εἶναι πού ἐκφράζουν ἀληθινὰ τὸ πνευματικὸ καὶ ψυχικὸ κλίμα τοῦ Λασκαράτου: τοὺς βρίσκουμε καὶ τοὺς ξεναβρίσκουμε μέσα στὸ ἔργο του, συνοδευμένους ἀπὸ τοὺς ἐκλαϊκευτές, ἀπὸ τοὺς ἡθολόγους τοῦ καιροῦ, τοὺς παιδαγωγικούς, τοὺς προδιδασμένους ἱστο-

ρικούς. Δὲν ἀξίζει νὰ μακρύνουμε τὴν λίστα τῶν ὀνομάτων προσθέτοντας καὶ τοὺς δευτέρους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ περισσότεροί εἶναι τόσο ξεχασμένοι σήμερα, ὥστε μόνο ἑνας προσεκτικὸς ἐλεγχος στὰ βιογραφικὰ λεξικά μπόρεῖ νὰ καταστήσει γνωστὴ σ' ἐμᾶς τὴν ὑπαρξὴ τους¹⁵. ἐκεῖνον πού μᾶς ἀρκεῖ νὰ διαπιστώσουμε ἐδῶ, εἶναι ὁ ἐπικαιρινὸς χαρακτήρας τῶν ἀναγνώσεων τοῦ Λασκαράτου, ὅπως γίνεται φανερό καὶ ἀπὸ τὴν πλειάδα τῶν μεγάλων συγγραμμάτων του τοὺς ὁποίους μελετᾷ, καὶ ἀπὸ τὸν γαλαξία τῶν μικρῶν, ἐπίσης συγγραμμάτων του, πού, χωρὶς κομμία ἀμφιβολία, τὸν ἐνδιαφέρουν ἐπίσης πολὺ. Ἡ ποίηση λιγότερο ἀπὸ τὴν πρόζα, ἡ ἐφαρμοσμένη σκέψη περισσότερο ἀπὸ τὴν πρόζα.

Ἀλλὰ καὶ ἑνα βῆμα πῶς πέρα ἂν κάνουμε πρὸς τὴν ἐπικαιρότητα, τὸ ἴδιο φαινόμενο θὰ μᾶς γίνῃ αἰσθητό: πολλὰς φορὲς περνοῦν στὶς σελίδες τοῦ ἔργου του ὀνόματα συγγραμμάτων του, Βρετανῶν ἰδίως, συγγραφέων, πού ἔγραψαν ἐντυπώσεις τοὺς ἀπὸ ταξίδια τους στὰ μέρη τὰ δικά μας, καὶ πού ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρθηκαν γιὰ τὸν ἴδιο τὸν Λασκαράτο· ἀκόμη πῶς συχνὰ, περνοῦν μνεῖες ἐφημερίδων τῆς ἐποχῆς, ἐλλήνων, ἰταλικῶν, γαλλικῶν, ἀμερικανικῶν, βρετανικῶν, ἀκόμη καὶ δανικῶν. Ἀπὸ τέτοιες ἐφημερίδες, ἀντλεῖ ὄχι μόνο στοιχεῖα σχετικά μετὰ τὴν ἐπικαιρότητα, ἀλλὰ καὶ ἀναφορὰς εἰς συγγραφείς παλαιούς, καὶ κάθε λογῆς πληροφορίες ἄλλες¹⁶. Εἶναι φανερό ὅτι ὁ κόσμος μέσα στὸν ὁποῖο κινεῖται ἀνετα, εἶναι ὁ κόσμος τῆς καθημερινῆς ζωῆς, μετὰ τὴν ἀνησυχίαν του, μετὰ τὰ προβλήματά του, μετὰ τὴν ἀμνηστία ἐπιδιώξεως του¹⁷. Ἐκεῖ κανεὶς ἐντουη τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ δημοσιολόγος περισσότερο ἀπὸ τὸν δημιουργὸ συγγραφέα, καὶ λιγότερο ἀπὸ τὸν δημοσιογράφο.

Περίεργο εἶναι, γιὰ νὰ ἐξαντλήσουμε αὐτὴν τὴν πλευρὰ τοῦ ζητήματος, ὅτι κάποιος γράφει κατηγορηματικά: «Δὲ διαβάζω ποτὲ κανένα λογιωτατιστικὸ γράμμα»¹⁸, παίρνοντας ἀφορμὴ, ἀκριβῶς, ἀπὸ ἐφημερίδα. Αὐτὸ στὰ 1862, ὅταν ὁ Λύχνος του ἀρχίζει νὰ γεμίζει εἴτε μετὰ ὕλικό παρμένο ἀπὸ τὰ ἀθηναϊκά φύλλα, εἴτε μετὰ συζητήσεις καὶ ἀντεγκλήσεις μετὰ τὰ φύλλα αὐτά. Νομίζω ὅτι τὴν δῆλωσή του μποροῦμε νὰ τὴν θεωρήσουμε γέννημα ἐριστικῶς κάποιας στιγμῆς, καθόλου σύμφωνο μετὰ τὴν γενικὴ του πορεία σχετικά, καὶ τὴν κανονικὴ του πολιτεία.

Ὅταν τὸν δοῦμε ἔτσι, εἵμαστε, χωρὶς ἄλλο, ἔτοιμοι νὰ τὸν καταλάβουμε καλύτερα, ὄχι μόνο γιὰ τὴν σχέση του μετὰ τὴν καθημερινὴ δημοσιολογία, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν διαφορὰ του μ' αὐτήν. Δὲν ζεῖ μέσα στὸ ἀπόλυτο, οὔτε καν ἀκολουθεῖ μιὰ τέμνουσα τοῦ ἀπολύτου. Αὐτός, ὁ μαθητὴς καὶ θαύμαστής τοῦ Σολωμοῦ, δὲν ἐγνώρισε τοὺς ἰδανικούς χώρους τοῦ ποιητῆ: προσπαθεῖ ζώντας μέσα στὸ καθημερινό, νὰ ὑψώσει τὸ καθημερινὸ πρὸς τοὺς ἰδανικούς αὐτοὺς χώρους. Διαβάζει τὴν ἐφημερίδα πολὺ, τὰ περιοδικὰ πού παρακολουθοῦν τὴν ἐπικαιρότητα, διαβάζει τοὺς συγγραφείς ἐκείνους, πού ἀνάλογα μ' αὐτὸν ἀσχολοῦνται μετὰ τὸ σήμερον, ἐπιδιώκουν νὰ δημιουργήσουν ἑνα καλύτερο αὔριο. Γιατὶ σπάνια τοῦ συμ-

βαίνει νὰ σταματήσει στὸ ἐπείσοδιο, στὴν ἀπλή εἰδηση τῆς ἐφημερίδας, καὶ ὅταν τοῦτο γίνῃ, εἶναι γιὰτὶ ἐνόμισε ὅτι μέσα ἀπὸ τὴν περίπτωσή μπόρεῖ νὰ φθάσῃ στὸν χρησιμὸ κανόνα. Τοῦτο θὰ πρέπει νὰ πούμε ὅτι ἀποτελεῖ τὴν ἰδιάζουσα χροιά τοῦ ρομαντισμοῦ του, τὴν ὁποία μοιράζεται μετὰ ὄχι ὀλίγους δυτικούς συγγραφείς τοῦ καιροῦ του, καὶ μετὰ τοὺς δικούς μας, τοὺς ὁποίους ἡ πρώτη μας ἐντύπωση θὰ εἶταν νὰ κατατάξουμε στοὺς ἀντίποδες τοῦ Λασκαράτου. Κανεὶς ποτὲ ζωντανὸς ἄνθρωπος δὲν ἐξῆσε ἐξω ἀπὸ τὴν ἐποχὴ του· καὶ κατεσχόνη ζωντανὸν ἄνθρωπον θὰ πούμε τὸν συγγραφέα πού μᾶς ἔδωσε βιβλία σὰν τὰ Μυστήρια τῆς Γεραλονιᾶς ἢ τὴς ἀδιάκοπες παρουσίες τοῦ Λύχνου.

Μὰ ἔτσι, ἀκόμη, μποροῦμε νὰ ἐξηγήσουμε τὴν ἰδιάζουσα θρησκευτικότητά του, τῆς ὁποίας ἐπίσης δὲν ἔχει τὸ μονοπώλιο στὰ χρόνια του. Ἀντίκρου στὸν ὑψηλὸ ἐγωισμό ἄλλων θρησκευομένων ἐποχῶν, ἡ ἐποχὴ τοῦ Λασκαράτου στρέφεται μετὰ πάθος πρὸς τὸν συνάνθρωπον. Τὸ προαιώνιο αἰώρημα τοῦ χριστιανισμοῦ ἀνάμεσα στὴν μεταφυσικὴ καὶ στὴν ἠθική, δίνει σ' ἐκεῖνα τὰ χρόνια τὴν δευτέρω κατεύθυνση, ἐκείνην πού ὁδηγεῖ πρὸς τὴν πράξη. Ξέρουν οἱ σύγχρονοί του νὰ ἐφαρμόζουν μετὰ τὸν τρόπο τους τὰ λόγια τοῦ Ἀποστόλου, «καρδιά γὰρ πιστεύεται εἰς δικαιοσύνην, στόματι δὲ ὁμολογεῖται εἰς σωτηρίαν»· θέλουν νὰ σωθοῦν, ἀλλὰ δὲν ἔχουν ἄλλον τρόπο παρὰ τὸν δρόμο τῆς σωτηρίας τῶν ἄλλων: θὰ διδάξουν τὴν ἀρετή. Αὐτὸ δουλεῖ μέσα στὰ κατάβαθα τῶν συνειδησέων τους, πολὺ πέρα ἀπὸ ἐκεῖ ὅπου μπόρεῖ νὰ φθάσῃ ἡ αὐτοπαράτηρησις· αὐτὸ ἀποτελεῖ τὴν τελικὴ τους ἐπιδίωξη, αὐτὸ τοὺς φέρνει κοντὰ στὴν διαμαρτυρομένη Ἐκκλησία, καὶ αὐτὸ, ἀκόμη, αὐτὸ ἴδιον, τοὺς ἐπιτρέπει, ἐπιτρέπει σὲ τόσο διαφορετικὲς θρησκευτικὲς προσωπικότητες, νὰ πιστεύουν ὅτι πιστεύουν στὸν Χριστιανισμό.

Καὶ ἴσως αὐτὰ ὅλα, καθὼς βγαίνουν ἔτσι ἀπλὰ ἀπὸ τὴν ἀπλή θεώρηση τῶν ἀναγνωσμάτων τοῦ Λασκαράτου, νὰ μποροῦν νὰ μᾶς ἐξηγήσουν τοὺς λόγους πού ἐπροκάλεσαν τὴν σύγκρουσή του μετὰ τὴν Ἐκκλησίαν. Διδάσκει κι ἐκεῖνη, καταλαβαίνει κι αὐτὸς ὅτι «στόματι ὁμολογεῖται εἰς σωτηρίαν». Τὸ κύριο χρέος του εἶναι νὰ λαλήσῃ. Ὅ,τι ξεφεύγει ἀπὸ τὴν ἀποστολικὴ γραμμὴ τὴν ὁποία χαράζει ἡ πίστη, εἶναι ἀσύμφορον καὶ βλαβερὸ· δὲν κάνει νὰ σωπῶσαι, γιὰτὶ ἡ σιωπὴ του τὸν καταδικάζει. Τὸ μόνο θέμα εἶναι ἡ ἀρετὴ, τὸ μόνο χρέος ἡ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας, ὁλόκληρος ὁ κόσμος τῶν παραδόσεων πού τὴν στηρίζει καὶ τὴν κρατεῖ, δὲν ἀντιπροσωπεύει τίποτε στὰ μάτια του, ὁ τύπος δὲν ξεχωρίζει στὰ μάτια του ἀπὸ τὴν δεισιδαιμονία, ὁ μεταφυσικός, ὁ ὑπερβατικός κόσμος δὲν ὑπάρχει. Ὅταν τὸν κατεδίκαζε ἡ Ἐκκλησία, δὲν χωρεῖ ἀμφιβολία ὅτι κατεδίκαζε ἑναν ἀντιπαλὸ τῆς.

Μὰ καὶ πέρα, ἀνεξάρτητα ἀπὸ αὐτὰ, ἄραγε μποροῦμε νὰ ὑποστηρίξουμε μετὰ βεβαιότητα ὅτι κατὰ ἀποστολὴν αὐτὸς τῆς μακρᾶς ζωῆς του, νὰ σταθεῖ πάντοτε ὁ Λασκαράτος ἐπάνω στὴν χρυσή κλωστή πού χωρίζει τὴν χριστιανικὴ πίστι ἀπὸ τὴν ἀπίστη; Δὲν θὰ ἔπαυσε νὰ προβάλλω

ἀνεπιφύλακτα μιὰ τέτοια γνώμη: ἡ ἀσέβεια τὴν ὁποία ἐκδηλώνει κάποτε μέσα στοὺς στίχους του ἢ στὰ πεζὰ του συγγενεῖται πολὺ μετὰ τὴν ἀπίστη. Ἐξάλλου ὑπάρχει μέσα στὸ ἔργο του διάχυτη μιὰ πικρία πού δύσκολα συμβιβάζεται μετὰ ὁποιαδήποτε πίστη. Σκέπτομαι αὐτὴν τὴν ὥρα μιὰ ὑποσημείωσή του στὸ *Ἰδοὺ ὁ ἄνθρωπος*: μιλεῖ γιὰ τὴν ἀγάπη τοῦ Αὐγουστίνου πρὸς τὸν Θεό, παραθέτει τὸ σχετικὸ χωρίο, ἀληθινὰ κατανοητικό, καὶ τὸ σχολιάζει μετὰ τὸν τρόπο του. Ἰδοὺ ἀκέραιη ἡ ὑποσημείωσις: «Σὲ ἀγαπᾷ σὲ τρόπο, ἔλεγε, Θεέ μου, πού ἂν ἦτον δυνατόν νὰ γένω Θεός, ἤθελε μεταχειριστῶ τὴν παντοδυναμίαν μου διὰ νὰ σὲ ξανακάμω Θεόν, ἐπιστρέφοντας ἐγὼ Αὐγουστίνος. (Ἀμφίβολον ὅμως ἂν εἰς τὴν περίστασιν ἦθελ' ἐνθυμηθῇ τὴν ὑπόσχεσίν σου)»¹⁹. Ἡ παρατήρησις εἶναι ἀνάρμοστη, ἀσχετὴ καὶ περιττή, ἀφοῦ τίποτε δὲν τὴν ζητοῦσε μέσα στὸ κείμενον· χαρακτηρίζει ὅμως μιὰ ἰδιάζουσα πλευρὰ στὶς ροπὲς τοῦ Λασκαράτου, τὴν ὁποία δὲν πρέπει νὰ ξεχνῶμε προκειμένου νὰ τὸν ἱστορήσουμε ἀκέραιον: αὐτὴν πού τελικὰ τοῦ ἐπέτρεπε νὰ σταθεῖ κοντὰ σὲ ἑναν Μ. Ἀβλίχο, σὲ ἑναν Γ. Κονεμένο.

Καὶ σκέπτομαι, ἀκόμη, τελειώνοντας, ἑνα ἀνέκδοτο, νομίζω, ἀθησαύριστο πάντως, γράμμα του, πρὸς τὸν Στέφανο Κουμανοῦδη, συλλυπητήριον²⁰:

Κεφαλληνία, 21 Δεκεμβρίου 1889

Σεβαστέ μου φίλε

Καὶ ἡ κόρη μου ἀπὸ τὰς Ἀθήνας μοῦ ἔγραψε, καὶ εἰς τὰς ἐφημερίδας εἶδα τὸ δυστύχημά σας ἀναφερόμενον.

Συναισθάνομαι τὴ λύπη σας, καὶ βανόμενος μετὰ τὴ φαντασίαν μου στὴ θέσση σας, πικραίνομαι πολὺ διὰ τὸν χαμὸν ὅπου ἐλάβετε· χαμὸν ἀνοικτόμητον καὶ ἀνίατον. Ἄλλ' ἂμποτε ἡ φιλοσοφία σας νὰ σὰς ἐνθυμίῃ ὅτι τὰ ἀνθρώπινα ὅλα, κακὰ καὶ καλὰ, εἶναι φύσει πρόσκαιρα, καὶ ὅλα τείνουν τελειωτικῶς πρὸς τὸ μηδέν.

Εἶμαι εὐπειθὴς φίλος σας

Ἀνδρ. Λασκαράτος

Ὁ Κουμανοῦδης προσθέτει μετὰ τὸ χέρι του ἐπάνω στὸ πρωτότυπον: «Δέχομαι τὴν τοῦ φίλου συλλυπητήριον πρόσρησιν, πλην τῆς τελευταίας φράσεώς του. Σ.Α.Κ. » Ἀλλὰ τὰ τέτοια κείμενα τοῦ Λασκαράτου, 1886 ἴσως, 1889, καταθέσεις ἐνὸς ἀνθρώπου στὰ ἐβδωμηνταπέντε, στὰ ὀγδόντα του χρόνια, εἶναι ἀποφασιστικά γιὰ τὸν κριτικόν. Γιατὶ ἐμεῖς, ὅταν θέλουμε τοῦ «φίλου» αὐτοῦ νὰ ἐξακριβώσουμε τὴν προσωπικότητα, δὲν ἔχουμε τὴν εὐχέρεια νὰ διχάσουμε τὴν προσφορά του, νὰ κρατήσουμε τὰ πρέποντα καὶ νὰ ἀπορίσουμε τὰ ἄλλα. Κι ἐρχονται ἔτσι νὰ ὁλοκληρώσουν τὴν μελέτη μου, νὰ μᾶς ὁδηγήσουν κι αὐτὰ πρὸς ἑναν ἀκριβέστερον χρωματισμὸ τῶν στοιχείων ὅσα ἀπαρτίζουν τὴν φυσιογνωμίαν

του Λασκαράτου, βοηθούν, καθώς όλη ή εργασία αυτή sine ira et studio, να γνωρίσουμε στο πρόσωπό του το παιχνίδισμα των φώτων και των σκιών, που αποτελεί την εικόνα όλων

μας, χωρίς εξαίρεση. Το έργο του κριτικού δεν είναι καν να εξακριβώσει αν υπάρχουν φωτοσκιάσεις, αλλά να τις τοποθετήσει σωστά στην κάθε συγκεκριμένη περίπτωση.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Καταρτζής, σέ ανέκδοτο κείμενό του.
2. 'Ο Δωδεκάλογος του Γύφτου, 1907, 25.
3. Πριν από όλιστα χρόνια ένας τέτοιος έλεγχος θα ήταν προβληματικός, για έναν συγγραφέα σαν τον Λασκαράτο, του οποίου το έργο, σε μεγάλη αναλογία, βρίσκεται κατάσπαρτο σε δυσέρετα φυλλάδια: σήμερα, με την έκδοση των τριών μεγάλων τόμων την οποία μάς έδωσε ο κύριος 'Αλ. Παπαγεωργίου, (1959) έχουμε υλικό τόσο, ώστε και σαν δειγματοληψία αν το θεωρήσουμε, να μάς επιτρέπει να καταλήξουμε σε σίγουρα συμπεράσματα. Φυσικά, στις περισσότερες περιπτώσεις, όταν μιλώ άθροιστικά για μία ή άλλη ομάδα παραπομπών του Λασκαράτου, δεν δίνω περισσότερα στοιχεία: ο αναγνώστης θα ενδιαφερθεί μόνο να μάθει ότι όλη μου αυτή ή εργασία στηρίζεται σε δύο σειρές δελτίων με τα κύρια όνόματα, ή, ακριβέστερα, σε μία σειρά δελτίων ανακαταταγμένων με δύο τρόπους: αλφαβητικό και χρονολογικό. Οι παραπομπές μου γίνονται κανονικά στην έκδοση Παπαγεωργίου: όπου παρατηρήθηκαν λάθη στην γραφή των ονομάτων, επεδιώξα να προστρέξω στο αρχικό κείμενο.
4. 'Απαντα Β' 365 και 371. Πρόκειται και στις δύο περιπτώσεις για έκδοση έργου μεταθανάτια: ωστόσο ή σύμπτωση έμπνέει κάποια άνησυχία.
5. 'Απαντα Α' 5.
6. 'Αφού μιλήσει για τον Φρεδερίκο στα 1856 και στα 1859, τον χαρακτηρίζει ο Λασκαράτος στα 1875 «έναν έξοχο μονάρχη και έξοχο ένταυτ' άνθρωπο» ('Απαντα Γ' 478). Συγκρατώ μόνον τον θαυμασμό, αφήνοντας την φανερή ανεπάρκεια επάνω στο θέμα. Φιλοσοφικά ο Λασκαράτος ανήκει κι αυτός στον διαφωτισμένο δεσποτισμό, και πιό ειδικά στο κλίμα του Βολταίρου: ο φίλος του Ferney, με την προσωπικότητά του, με κάποια, ίσως, από τα έργα του, με τον κύκλο των έγκυκλοπαιδιστών γύρω του, έταίριζε στον Λασκαράτο, στην μαχητικότητά του, στην έριστικότητά του, στην σαρκαστική του διάθεση. 'Αλλιώς δεν μπορεί να εξηγηθεί ή επίμονη παρουσία του Φρεδερίκου εδώ, παρεκτός, αν είναι με τον τρόπο του ο Λασκαράτος homo unius libri. Θα έλεγα, άλλωστε, ότι ίσως μπορεί ακόμη έτσι να εξηγήσουμε την αντικληρικότητα του Λασκαράτου έντελώς ασύμμετρη προς το αντικείμενό της, και, πολύ χαρακτηριστικά, την διάθεσή του στα πολιτικά θέματα, ή οποία καθόλου δεν τον φέρνει κοντά προς δημοκρατικές αρχές. Τοποθέτηση φιλοσοφικά ξεπερασμένη τον καιρό της δράσης του Λασκαράτου.
7. 'Απαντα Α' 166.

8. 'Απαντα Α' 331.
9. 'Απαντα Γ' 230.
10. 'Ο Rousseau πρέπει να είναι ο άλλος μεγάλος άνθρωπος του Λασκαράτου, φαινόμενο που είναι έντελώς μέσα στην γραμμή την οποία χαράζει ή πιό επάνω σημείωσή μου. Πάλι κι εδώ κάτι λίγο ξεπερασμένο που ανήκει οργανικά στους προεπαναστατικούς χρόνους. 'Ωστόσο ο πολίτης της Γενεύης εξυπηρετεί κάποιες βαθιές ροπές του Λασκαράτου και πιό ξεχωριστά: α) τις τάσεις του για έναν άτομικό και ανεξάρτητο χριστιανισμό, συνδυασμένο με ανθρωποκεντρισμό, και β) την σημασία την οποία δίνει στα θέματα της άγωγής. 'Από παντού, μελετώντας τον Λασκαράτο, βλέπουμε τον ΙΗ' αιώνα να προβάλλει. Θα έλεγα ότι και ή σημασία την οποίαν έχει ο Πλούταρχος μέσα στην συνείδησή του μοιάζει να έχει την ίδια προέλευση.
11. 'Απαντα Α' 416.
12. 'Απαντα Γ' 310.
13. 'Εννοώ το ποίημά του Κανγας μεταξύ 'Αγαμέμνονος και 'Αχιλλέος.
14. 'Απαντα Α' 28. Χρησιμοποιώ το κείμενο της Αυτόβιογραφίας στην μετάφραση Χ. 'Αντωνάτου, ή οποία αναδημοσιεύεται εκεί, αλλά την τροποποιώ λίγο φραστικά.
15. Κρίνω σκόπιμο να σημειώσω, για όποιον θελήσει να προσχωρήσει στην κατεύθυνση την οποία χαράζω εδώ, ότι ο Lamé Fleury δεν είναι ο Claude Fleury, όπως γράφει ο κύριος 'Α. Παπαγεωργίου ('Απαντα Γ' 557), αλλά μεταγενέστερος συγγραφέας ήθοπλαστικών και διδακτικών βιβλίων (1797-1878), που είχε στον καιρό του πολύ καλό όνομα. Σήμερα είναι όλοτελα ξεχασμένος. 'Οσο για τον Gaillard, πρέπει να είναι όχι ο P.A. Gaillard de la Bataille (1708-1779), όπως γράφει ο κύριος 'Α. Παπαγεωργίου, αλλά ο G.-H. Gaillard (1726-1806), εκλαΐκευτης κι αυτός, και παιδαγωγικός.
16. 'Από τις έφημερίδες μεταφέρει ακόμη και στοχασμούς και ανέκδοτα παλαιότερων εποχών. Οι παραπομπές του σε άμερικάνικα και άγγλικά περιοδικά είναι πολύ συχνές μέσα στα έργα του. Νιώθει κανείς ότι ο ήμερήσιος και περιοδικός τύπος είναι το κλίμα του.
17. Χαρακτηριστικό είναι αντίστροφα, ότι έναν συγγραφέα όπως ο Κοραής, με τον οποίο θα είταν εύκολο να παραλληλίσει κανείς τον Λασκαράτο από άρκετά απόψεις, ο τελευταίος αυτός φαίνεται να τον γνωρίζει ελάχιστα. Φυσικά υπάρχει ή δυσπιστία του Σολωμού προς τις θεωρίες του χιού στοχαστή, αλλά υπάρχει και ή στενή

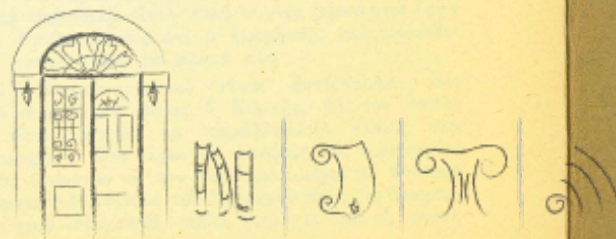
σχέση του Βάμβα και με τον Κοραή και με τον Λασκαράτο: μαθητής του πρώτου και διδάσκαλος του δεύτερου. 'Ο Κοραής τρεις φορές περνάει στον πίνακα μου: την μία είναι απόσπασμα επίστολής του, φανερά παρμένο από δάνεια πηγή, αφού για παραπομπή, σημειώνεται «Κοραής, προς φίλον» τις άλλες δύο εισάγεται ένα αντικληρικό τετράστιχο με κάποιες παραλλαγές, προφανώς από προφορική παράδοση. Την μία φορά, γράφει ο Λασκαράτος: «'Ο Κοραής, αν δεν σφάλω, ήτανε που έλεγε»... Την άλλη: «...Τά δέ απαιτούμενα προσόντα για το έργον τουτο, ο Κοραής σου

τά είπε». Δηλαδή συμπεραίνοντας από τα γραφόμενά του, μπορούμε να πιστεύουμε ότι ο Λασκαράτος δεν είχε διαβάσει τίποτε του Κοραή.

18. 'Απαντα Α', 374.

19. Αύτ. Β'. 29.

20. Την ανακοίνωση των κειμένων του Λασκαράτου και του Στεφάνου Κουμανούδη, από το αρχείο του τελευταίου, όφειλω στον Ν. 'Ι. Κουμανούδη ο οποίος, με την ευγένεια που τον έχαρακτήριζε, μου τα έγνώρισε και μου επέτρεψε την δημοσίευσή τους.



ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ



ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ